

Eu às vezes digo com as letras e outras vezes digo sem as letras, porque eu sei escrever. Evolución de trazos dialectais portugueses no século XX

Xosé Afonso Álvarez Pérez

Universidad de Alcalá

xose.alvarez@uah.es

Recibido o 22/08/2016 . Aceptado o 15/02/2017

Eu às vezes digo com as letras e outras vezes digo sem as letras, porque eu sei escrever. Evolution of Portuguese dialectal features in 20th century

Resumo

Examínanse os cambios na distribución xeográfica e na frecuencia de uso que sufriron durante a segunda metade do s. XX cinco fenómenos dialectais do portugués europeo empregados para definir a *Nova proposta de classificação dos dialectos portugueses* de Lindley Cintra:

1. Ausencia / presenza de distinción fonolóxica entre /b/ e /v/.
2. Realización apical / predorsodental do fonema fricativo alveolar.
3. Conservación / redución do fonema africado postalveolar xordo [tʃ].
4. Conservación / redución do ditongo *ou*, realizado foneticamente como [ou] ou [aʊ]
5. Conservación / redución do ditongo *ei*, realizado maioritariamente como [eɨ] / [e̞].

Analizouse cuantitativamente un extenso corpus de máis de 100.000 respostas contidas nos cuestionarios inéditos dos dous grandes atlas lingüísticos que describiron Portugal: o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) que explorou o territorio luso en 1936 e 1953-1954, e o *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG), realizado tamén en dúas quendas, 1973-1984 e 1988-1997. O exame cuantitativo (e comparativo) das dúas fontes permitiu afinar a delimitación xeográfica de cada fenómeno en cada época e obter resultados moito máis informativos sobre a súa vitalidade ca os transmitidos pola dialectoloxía clásica. En xeral, ponse de manifesto un forte retroceso dos marcadores dialectais nas últimas décadas, especialmente no que respecta a trazos como a realización afrificada, moi mal considerada entre a comunidade lingüística. Tamén se pode ver ás claras que as clasificacións dialectais tradicionais, amplamente utilizadas aínda hoxe, non sempre describen a situación real da lingua.

Palabras chave

Dialectoloxía, lingüística histórica, portugués, Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI), Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG), Luís F. Lindley Cintra

Abstract

This paper analyses the changes in geographical distribution and frequency of use undergone in the second half of the twentieth century by the five linguistic features used by Lindley Cintra to establish his *Nova proposta de classificação dos dialectos portugueses*:

1. Absence / presence of phonological opposition between /b/ and /v/.
2. Apical / laminal production of alveolar fricative phoneme.
3. Maintenance / reduction of voiceless post-alveolar affricate phoneme [tʃ].
4. Maintenance / reduction of diphthong *ou*, pronounced as [ou] or [aʊ].
5. Maintenance / reduction of diphthong *ei*, mostly pronounced as [eɨ] or [e̞].

The quantitative analysis was based on the information provided by a very large corpus made up of more than 100.000 answers that were contained in the unpublished questionnaires of the two big linguistic atlases that have described Portugal: the ill-fated *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), which explored Portuguese territory in 1936 and 1953-1954, and the *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG), also executed in two separate intervals: 1973-1984 and 1988-1997. The refined description of each phenomenon at each point in time, based on the quantitative (and contrastive) examination of these two sources, is much more informative regarding their vitality than the picture provided by classical dialectology. Overall, it becomes clear that there has been a sharp decline of dialectal features during recent decades, especially the affricate phoneme, which is perceived negatively within the linguistic community. Finally, it is seen that traditional dialectal classifications, still widely used today, do not always describe real linguistic situations.

Keywords

Dialectology, historical linguistics, Portuguese, Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI), Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG), Luís F. Lindley Cintra

Esta contribución desenvolveuse no seo do proxecto *Frontera hispano-portuguesa: documentación lingüística e bibliográfica*, financiado polo Ministerio de Economía y Competitividad (FFI2014-52156-R). O autor recibiu un contrato Ramón y Cajal outorgado polo mesmo organismo (referencia RYC-2013-12761). A cita que abre o artigo procede de Martins, Segura e Andrade (2003: 265).

Sumario

1. Introducción. 1.1. Características dialectais examinadas. 1.2. Fontes. 1.3. Enfoque cuantitativo. 1.4. Selección de puntos e procedementos de comparación. 2. Análise cuantitativa da evolución lingüística. 2.1. Ausencia de oposición fonolóxica entre /b/ e /v/. 2.2. Presenza de fonemas fricativos alveolares sonoros e xordos apicais. 2.2.1. Primeiro grupo de respostas. 2.2.2. Segundo grupo de respostas. 2.3. Conservación do fonema africado postalveolar xordo [tʃ]. 2.4. Conservación do ditongo ou. 2.5. Conservación do ditongo *ei*. 3. Conclusións.

Contents

1. Introduction. 1.1. Dialectal features examined. 1.2. Sources. 1.3. Quantitative approach. 1.4. Choice of points and methodology of comparison. 2. Quantitative examination of linguistic variation. 2.1. Absence of phonological opposition between /b/ and /v/. 2.2. Presence of voiced and voiceless apico-alveolar fricative phonemes. 2.2.1. First group of answers. 2.2.2. Second group of answers. 2.3. Maintenance of voiceless post-alveolar affricate phoneme [tʃ]. 2.4. Maintenance of diphthong *ou*. 2.5. Maintenance of diphthong *ei*. 3. Conclusions.

1. INTRODUCCIÓN

O obxectivo deste artigo é examinar a mudanza na vitalidade de determinados fenómenos lingüísticos en Portugal continental durante a segunda metade do s. XX, con base na análise cuantitativa dos materiais dialectais colleitados sobre o terreo por dous macroproxectos de xeografía lingüística cuxos datos permanecen en grande medida inéditos: o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) e o *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG).

1.1. Características dialectais examinadas

Os trazos dialectais escollidos para este exame contrastivo foron as cinco isoglosas que Luís F. Lindley Cintra adoptou como piares fundamentais para elaborar a súa *Nova proposta de classificação dos dialectos portugueses* (Cintra 1964-1971), unha das propostas de clasificación máis difundidas e aceptadas na tradición lingüística portuguesa. Son as seguintes:

- Ausencia de oposición fonolóxica entre /b/ e /v/, que si existe no portugués padrón, en favor do primeiro fonema, que se realiza como oclusivo [b] ou fricativo [β], dependendo da posición dentro da palabra e do contexto. Así, por exemplo, as consoantes iniciais de *vinho* e *binário* comparten realización a pesar da diferenza gráfica. A formulación coloquial do fenómeno, *troca do v pelo b*, suxire que nalgún momento da evolución lingüística houbo unha perda da oposición entre eses dous elementos; ora ben, está en discusión que algunha vez existise un fonema labiodental sonoro no romance ibérico setentrional, fóra, tal vez, de contextos moi restrinxidos.
- Existencia de fonemas fricativos alveolares sonoros e xordos de tipo apical, alá onde o estándar coñece apenas realizacións predorsodentais. O sistema consonántico do portugués arcaico contaba cunha parella de elementos (sonoro e xordo) en ramos opostos. Dous fonemas ápico-alveolares ([ʒ] e [ʒ̥]) continuaban o S- latino inicial e intervocálico (*sal, casa*), así como a xeminada -SS- (*passo*) e grupos consonánticos como -KS- ou -RS- (*disse, pêssego*). Doutro lado, as consoantes predorsodentais procedían de diversas secuencias latinas, como -CE-, -CI- ou -TI-: *paço, caçar, fazer, razão*, etc. Este sistema de catro elementos perdura aínda en dialectos setentrionais portugueses (alto-miñotos e transmontanos); unha ampla faixa situada ao sur desa área (zona baixo-miñota, durriense e parte da Beira) optou por reducir a oposición en favor da rama apical. O noso estudo mostrará a extensión concreta desas áreas e a súa extensión no decurso do tempo, fronte á solución maioritaria en portugués, adoptada polo estándar, que opta por facer converxer todos os fonemas na rama predorsodental, nun proceso que podería remontar a finais do s. XVI.
- Conservación do fonema africado postalveolar xordo [tʃ], inexistente na ortofonía do portugués estándar, que prescribe un fonema fricativo, sen africación: *chamar, chave*, etc. Na lingua medieval, as dúas pronuncias tiñan orixes claramente diferenciadas. A forma africada, moi frecuente, era a continuadora regular dos grupos latinos PL, CL e FL (*chuva, chave, chama*,...), mentres que a forma fricativa, resultado da evolución de certos grupos, era moi escasa (*enxada* < *ASCIATA). Desde o s. XVII documéntanse nu-

merosas confusións e hipercorreccións, nun proceso que deu na fusión dos dous tipos na maioría de Portugal, aínda que a distinción segue presente na grafía do estándar (*ch* e *x*).

- Conservación do ditongo *ou*, producido foneticamente [ou] ou [aʊ]. O proceso de monotongación comezou no s. XVIII e tivo bastante forza no centro e sur de Portugal.
- Conservación do ditongo *ei*, realizado maioritariamente como [ej] ou [ɛj]. Trátase dun ditongo procedente de variadas orixes etimolóxicas que está a sufrir un proceso de monotongación, tamén impulsado desde o sur. A diferenza dos outros trazos lingüísticos anteriormente mencionados, este non se incorporou á ortoepia do portugués padrón.

1.2. Fontes

Os datos proceden de dous atlas lingüísticos de feitura tradicional, elaborados de acordo cos principios da dialectoloxía clásica, que acudiron a informantes de idade avanzada e con pouca escolaridade, polo que transmiten unha visión arcaizante da lingua da comunidade investigada, un aspecto ben coñecido, pero que non se pode deixar de recalcar para o que respecta á análise das porcentaxes e o seu confronto coa situación actual da lingua.

- a. O *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) foi unha obra desenvolvida no seo do Centro de Estudos Históricos da JAE baixo a dirección de Tomás Navarro Tomás. Entre 1931 e 1935 enquisouse practicamente todo o territorio español, mentres que Portugal tivo que agardar a 1936, cando –despois dun demorado proceso de escolla de investigadores, cf. Pedrazuela (2005) e Ricós (2007)– o galego Aníbal Otero e o portugués Armando Nobre de Gusmão comezaron as súas enquisas. A parella xa investigara 14 puntos, concentrados case todos no extremo NO de Portugal e nas proximidades de Lisboa, cando a rebelión de 1936 obrigou a interromper os traballos. A guerra civil española trouxo importantes complicacións para o ALPI, como o exilio do seu director e a reclusión e represión de varios membros do equipo, entre eles Aníbal Otero. En 1953 e 1954 retomáronse os traballos de campo en Portugal, con participación do propio Otero e de Luís F. Lindley Cintra, daquela profesor axudante en Lisboa, que substitúe a Gusmão por motivos de saúde. Actualmente, o Consejo Superior de Investigaciones Científicas está a traballar na edición electrónica da obra íntegra (só apareceu, en 1962, un volume impreso).
- b. O *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza* (ALEPG) iniciou a súa actividade en 1970, baixo o impulso inicial do mencionado Lindley Cintra, coordinador da redacción do cuestionario. A responsabilidade dos traballos de enquisa recaeu sobre Manuela Barros Ferreira, João Saramago, Luisa Segura e Gabriela Vitorino. As enquisas desenvolvéronse en dúas etapas principais. A primeira delas, entre 1973 e 1984, abrangueu 61 puntos de enquisa, situados os máis deles no sur de Portugal; entre 1988 e 1997 exploráronse outros 144 puntos (só con parte do cuestionario), mentres que entre 1999 e 2004 foron explorados outros 6 puntos, en territorio español. As enquisas foron gravadas, a transcripción definitiva efectúase no gabinete e os resultados son envorcados a unha base de datos. Xa está en liña unha importante publicación parcial, o *Atlas Lingüístico-Etnográfico dos Açores* (<http://www.culturacores.azores.gov.pt/alea>). Para unha descrición do ALEPG, véxase Saramago (2006).

1.3. Enfoque cuantitativo

Esta contribución adopta unha perspectiva cuantitativa. Analizar a distribución dun determinado trazo lingüístico tomando en consideración apenas unha pregunta do cuestionario pode ofrecer resultados enganosos, como mostra calquera mapa de isoglosas que compare a distribución dun mesmo fenómeno en distintas palabras, xa que cada unha delas ten a súa propia historia (e estrutura interna, esquema acentual, etimoloxía, asociación con outros elementos do sistema), o que pode dar en escollas diferentes; deste modo, a área de conservación da africana

non é a mesma se ollamos para *chave*, *chuva* ou *cacho/gacho*, por aludir a un coñecido estudo de Paiva Boléo con base nos materiais do ILB (Boléo 1951).

Así sendo, optouse por examinar todos os datos existentes nos cuestionarios do ALPI e do ALEPG que proporcionasen información sobre os fenómenos que ían ser analizados. Para evitar desequilibrios, tivéronse en consideración apenas preguntas cun razoable número de respostas en toda a rede e elimináronse algunhas cuxa elevada desviación con respecto á media suxería a existencia de factores anómalos (como o betacismo) que poderían condicionar a resposta.

En concreto, a análise dos materiais do ALPI envolveu o exame de 345 preguntas, que proporcionaron un total de 28141 respostas relevantes¹; os datos obtivéronse de reproducións en PDF dos cuestionarios orixinais de enquisa da obra. No que respecta aos datos do ALEPG, tomáronse en consideración 195 elementos do cuestionario, que proporcionaron 12882 respostas²; a base de datos elaborada no Centro de Linguística da Universidade de Lisboa proporcionou a listaxe de formas, que foron posteriormente analizadas unha a unha, para analizar a presenza ou ausencia de cada característica.

1.4. Selección de puntos e procedementos de comparación

O artigo toma en consideración os 93 puntos da rede do ALPI pertencentes ao territorio portugués. Convén sinalar que algúns dos puntos non pertencen ao sistema lingüístico portugués. O punto 221 (Rio de Onor) –que se separa ademais do resto da rede porque foi investigado por Aníbal Otero e Aurelio M. Espinosa en 1934– pertence ao dominio ástur-leonés, tal e como o punto 225 (Duas Igrejas); en 281 (Barrancos), fálase unha lingua mixta orixinada polo contacto entre castelán e portugués.

No que respecta aos puntos do ALEPG, non examinamos as 212 localidades enquisadas, senón que creamos unha nova rede equiparable á do ALPI en extensión e distribución xeográfica. Para iso, contrapuxéronse as redes do ALPI e do ALEPG, de tal modo que a cada un dos puntos do primeiro atlas asociouse unha localidade da rede do segundo, buscando a maior proximidade xeográfica posible. Non se tratou dunha tarefa doada, xa que as dúas redes discrepan bastante na súa estruturación interna e, ademais, as enquisas dalgúns puntos da rede do ALEPG aínda non foron transcritas, polo que non resulta posible empregalas como fonte. Así, en dúas ocasións vímonos obrigados a asociar dous puntos do ALPI a un mesmo punto do ALEPG, xa que non era posible recorrer a un terceiro que estivese a unha distancia aceptable³; isto explica que a rede creada cos datos do ALEPG conte só con 91 elementos.

No que respecta á contraposición das redes, conseguiuase un equilibrio territorial bastante acaído. A separación media entre os puntos dunha e outra rede está nos 9,89 km, oscilando entre os 2 km de dous pares de localidades e os 24 da parella máis estrema, en territorio da Beira, unha zona con características xeográficas particulares que dificultan as correspondencias. En 11 ocasións conseguiuase unha equivalencia plena, xa que a localidade investigada foi a mesma nas dúas empresas xeolingüísticas⁴.

Tendo en conta isto, a nosa análise comparativa estará estruturada en dous niveis:

- a. Contraposición dos resultados globais obtidos para cada fenómeno en dúas redes de dimensión equivalente e similar distribución xeográfica.

¹ Evidentemente, cando o informante proporcionou unha resposta que non contén o contexto fonolóxico que nos interesa, non se en conta no cómputo. Así, por exemplo, na análise da pregunta 1248 do ALEPG, *presunto*, non se terían en conta castelanismos fronteirizos do tipo *gimão*, pois non conteñen a fricativa alveolar (s) que motivou a escolla desa pregunta.

² A discrepancia das dúas fontes explícase porque a segunda fase das enquisas do ALEPG non explorou, por razóns de tempo, todo o cuestionario, senón unha parte, a máis relacionada cos contidos etnográficos. Así sendo, a nosa escolla de preguntas informativas sobre determinados fenómenos debeu limitarse á sección común a todas as enquisas.

³ O primeiro par está formado polos puntos 207 (Marinhas) e 208 (Apúlia), asociados ambos e dous ao VC7 do ALEPG, Castelo do Neiva. O segundo son os puntos 229 (Vila Nova de Foz Cóa) e 235 (São João da Pesqueira), emparellados con G5 (Seixas).

⁴ Trátase dos puntos 202 (Moledo), 221 (Rio de Onor), 225 (Duas Igrejas), 254 (Rosmaninhal), 255 (Vieira), 271 (Campo Maior), 281 (Barrancos), 282 (Moura), 289 (Alte), 290 (Marmeleite), 292 (Fuseta).

b. Comparación, con representación xeográfica, da vitalidade dos trazos lingüísticos nos 11 pares con total equivalencia.

Experimentouse a posibilidade de facer comparacións punto por punto entre elementos emparellados, aínda que só fose entre aquelas localidades das redes do ALEPG e do ALPI situadas a menos de sete quilómetros entre si⁵. Porén, nos nosos datos apareceron discrepancias relevantes entre localidades moi próximas, dificilmente atribuíbles á evolución diacrónica, senón a un diferente perfil lingüístico de cada punto. Aínda que as grandes liñas puidesen ter validez, non se considerou que unha comparación dese tipo adoptase todo o rigor científico desexable, polo que pareceu mellor restrinxirnos ás correspondencias exactas.

Nome da localidade	Puntos ALPI	Data ALPI	Puntos ALEPG	Data ALEPG	Distancia (anos)
Moledo	202	1936	VC01	1977	41
Rio de Onor	221	1934	BC01	1976	42
Duas Igrejas	225	1954	BC05	1990	36
Rosmanihal	254	1953	CB08	1995	42
Vieira	255	1953	L02	1981	28
Campo Maior	271	1954	PL06	1989	35
Barrancos	281	1954	B05	1978	24
Moura	282	1954	B10	1989	35
Alte	289	1954	F12	1977	23
Marmelete	290	1954	F05	1976	22
Fuseta	292	1954	F03	1976	22

Táboa 1. Localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG

2. ANÁLISE CUANTITATIVA DA EVOLUCIÓN LINGÜÍSTICA

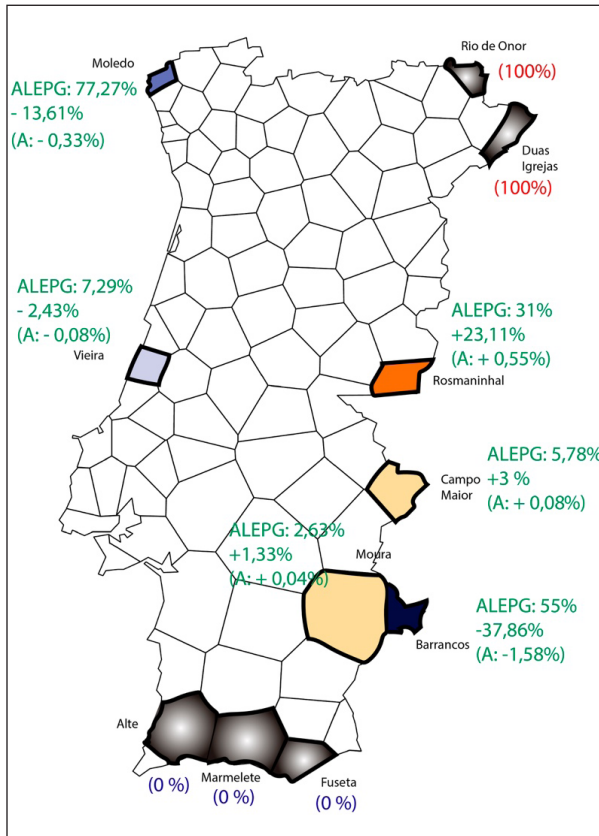
2.1. Ausencia de oposición fonolóxica entre /b/ e /v/

O confronto das dúas redes revela un lixeiro descenso na vitalidade do trazo lingüístico consistente na ausencia do fonema labiodental sonoro /v/. Os materiais do ALPI constaran de 84 preguntas cuxa resposta prototípica contén /v/ no portugués estándar, que proporcionaron 6992 formas relevantes para a análise; desas, o 46,48% presentou unha forma bilabial. O corpus examinado para o ALEPG é máis reducido, pero suficientemente representativo: 27 preguntas e 2048 respostas. Nesta fonte a vitalidade global caeu ata o 42,43%.

Un 86,02 % dos puntos da rede do ALPI presentaba algunha resposta con bilabial alá onde era suposto, por etimoloxía, haber un fonema labiovelar. Esa porcentaxe cae para 75,82 % no ALEPG. Acontece que en moitos puntos as realizacións son esporádicas e poden explicarse por casos illados de betacismo, polo que non é unha porcentaxe representativa. Se consideramos apenas os puntos con máis dun 20% de realizacións, o fenómeno acontece nun 50,54% da rede do ALPI e no 55,91% da rede do ALEPG. Obsérvase unha caída moi notable na taxa de adherencia sistemática: 28 dos 93 puntos do ALPI presentaban unha realización do 100%, mentres que apenas 5 das 91 localidades enquisadas para o ALEPG obtiveron ese valor⁶.

⁵ Trátase dunha escolla arbitraria que posibilitaría facer unha pequena representación gráfica do proceso de evolución diacrónica, non un establecemento de correspondencias inequívocas; é verdade que 7 km poden supor un cambio radical na imaxe dun determinado punto, pero tamén é certo que, incluso nos atlas rexionais, a distancia entre punto e punto do mapa é bastante superior.

⁶ Hai que ter en conta, no entanto, que as enquisas do ALEPG adoitaban contar con varios informantes, mentres que as do ALPI case sempre tiñan dous informantes (un para o cuestionario fonético e outro para o lexical). Así sendo, o ALEPG mostra mellor a diversidade interna das comunidades lingüísticas.

Mapa 1. Evolución da pronuncia bilabial nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG.

OBS.: A escala graduada de cores representa a intensidade do cambio entre as redes dos dous atlas, en cores frías cando hai un descenso da porcentaxe do ALPI á do ALEPG, en cores quentes cando a situación é a inversa; os puntos checos cunha escala de grises non sufriron variación. Para aqueles puntos con variación entre as dúas redes danse tres cifras: a porcentaxe de vitalidade do fenómeno no ALEPG, a diferenza con respecto ó ALPI e, entre parénteses, a taxa de mudanza anual (resultado de dividir a porcentaxe de variación polo número de anos transcorridos entre as dúas enquisas)

Existen tres puntos coincidentes nas dúas redes que presentan unha particularidade interesante, unha marcada evolución contraria á tendencia global. En Rosmaninhal (Idanha-a-Nova), as enquisas do ALPI en 1953 (punto 254) amosaron unha vitalidade do 7,89%, mentres que os materiais colleitados polo ALEPG (punto CB8) 42 anos despois subiron ata unha cifra notablemente superior, o 31%. Terá algo que ver a proximidade á fronteira coa España? Mais se así fose, como explicar a forte caída en Barrancos, a un ritmo do 1,58% anual? Os outros dous puntos presentan diferenzas moi pequenas, pouco relevantes para os nosos propósitos. No caso de Campo Maior, non se supera o 3% nos 35 anos transcorridos entre enquisa e enquisa e no que respecta a Moura, é apenas un 1,33% a diferenza. Son cifras pequenas en valores absolutos, pero grandes en termos relativos, pois nesas localidades as cifras de vitalidade da bilabial non superan o 6%; haberá que pensar máis ben en casos de betacismo.

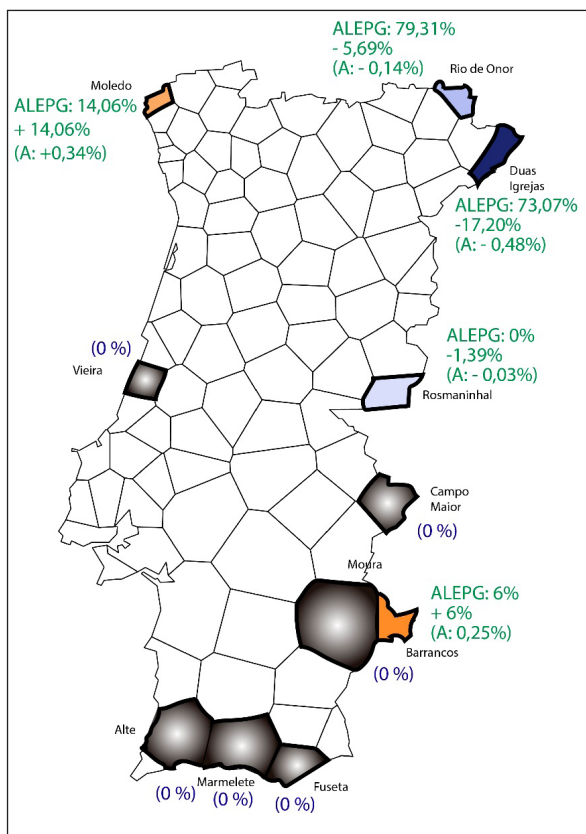
2.2. Presenza de fonemas fricativos alveolares sonoros e xordos apicais

O exame deste fenómeno require a análise por separado de dous grupos diferentes. Por un lado, hai que observar a área de extensión do sistema de sibilantes arcaico, onde coexisten unha

parella predorsoalveolar e unha parella apical, coa distribución que se explicou na introdución do artigo; este sistema é típico da zona alto-miñota e transmontana. Polo outro, cómpre analizar o territorio onde se verificou unha converxencia dos dous ramos en favor da pronuncia apical, que é a que se realiza en todos os casos; ese proceso tivo lugar na zona baixo-miñota, duriense e beiroa, sempre segundo a nomenclatura de Cintra.

2.2.1. Primeiro grupo de respostas

Deste modo, estableceuse un primeiro corpus de preguntas que, pola súa etimoloxía, deberan presentar unha resposta con sibilante apical nas dúas áreas dialectais. No que respecta ao ALPI, examináranse 82 preguntas, que proporcionaran 6895 respostas, un 34,88% delas con sibilante apical; un 46,24% dos puntos de enquisa presentou ese fonema nalgunha resposta. No que toca ao ALEPG, o corpus estivo formado por 37 preguntas, con 2651 respostas, das que 33,71% contaron con fricativa apical; a característica estivo presente nun 49,45% da rede. Non existe, por tanto, practicamente ningunha diferenza na vitalidade do fenómeno. Finalmente, no que respecta á adherencia sistemática, 13 puntos da rede do ALPI presentaron un 100% de realizacións, unha porcentaxe que apenas acadaron 2 puntos do ALEPG.

Mapa 2. Evolución da pronuncia apical nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG (primeiro grupo). OBS.: Para a explicación da gama de cores e das porcentaxes, véxase o anotado ó pé do mapa 1

Dos 11 puntos coincidentes nas dúas redes, apenas cinco presentan (en ambas as dúas redes ou só nunha) algunha resposta apical. Dous deles, os puntos do ALPI 221 (Rio de Onor) e

225 (Duas Igrejas) –pertencentes entrambos ao dominio lingüístico astur-leonés– presentaban elevadas porcentaxes (85% e 90,28%, respectivamente), que diminuíron 5,69 e 17,20 puntos nos 42 e 36 anos que pasaran entre unha enquisa e outra⁷. A tendencia contraria dáse nos puntos 202 (Moledo) e 281 (Barrancos). Alí, as enquisas do ALPI non revelaron ningunha ocorrencia de apicais, mentres que a rede do ALEPG mostra algúns casos, non totalmente esporádicos: 14% e 6%. Podería tratarse dunha pequena expansión do fenómeno (o feito de que a vitalidade global practicamente non variase entre o ALPI e o ALEPG indica que non é característica desprestixiada) ou ben de que o ALEPG amose mellor a diversidade interna, pola mencionada maior variedade de informantes. Finalmente, no punto 254 do ALPI (Rosmaninhal) houbo un valor mínimo no ALPI (1,39%) que desapareceu nas enquisas do ALEPG.

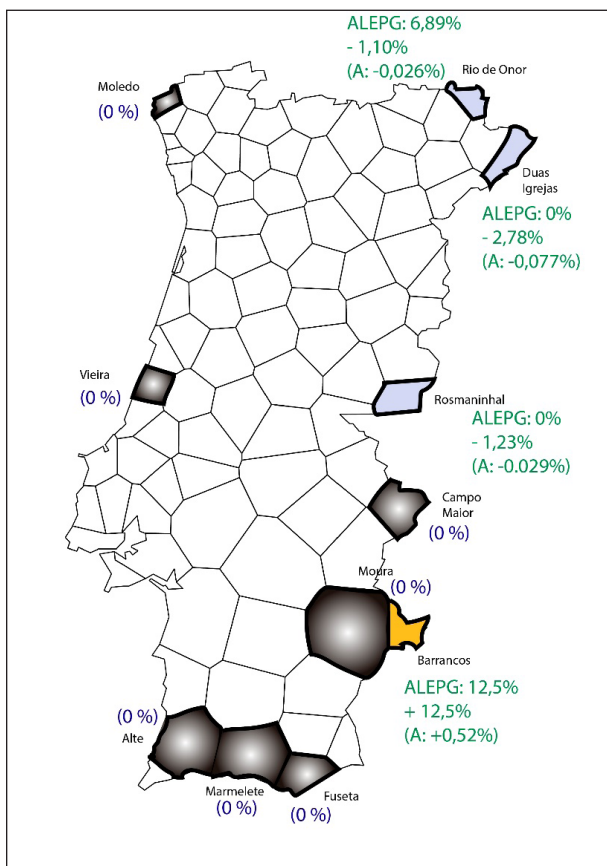
2.2.2. Segundo grupo de respostas

O segundo corpus está formado por aquelas preguntas cuxa resposta prototípica ten unha etimoloxía tal que o(s) fonema(s) fricativo(s) alveolar(es) que conteñen pronúncianse como predorsodental no territorio que mantén o sistema arcaico e como apical na zona do sistema onde as dúas ramas confluíron cara a ese punto de articulación; loxicamente, o resto do territorio portugués (e o estándar) presenta unha pronuncia predorsodental. Trátase de formas como *foice*, *maçaroca*, *azeite*, etc.

O inventario do ALPI está formado por 85 preguntas, que proporcionaron 7042 respostas con fricativa alveolar. Destas, un 20,87% presentou unha realización apical, que estivo presente en algo máis de un terzo (34,41%) da rede. No que respecta ao ALEPG, traballouse con 40 preguntas, das que se obtiveron 2656 respostas; desas, un 17'04% foi apical, unha articulación presente no 39,56% da escolma de puntos do ALEPG con que traballamos. Existe, por tanto, un leve retroceso da vitalidade global, pero, a un tempo, unha maior extensión xeográfica, que se ten que explicar seguramente porque o ALEPG detectou restos, ocorrencias moi esporádicas que escaparan aos investigadores do ALPI. No que respecta á adherencia sistemática, 10 puntos da rede do ALPI presentaron un 100% de realizacións, pero ningún do ALEPG está na mesma situación.

Dos 11 puntos coincidentes nas enquisas do ALEPG e do ALPI, apenas 4 presentan realización apical, e sempre nun grao bastante reducido. Nos puntos 225 (Duas Igrejas) e 254 (Rosmaninhal), os testemuños do ALPI eran moi baixos (2,78% e 1,23%) e pasaron a inexistentes co ALEPG. En Barrancos (punto 281), os traballos do ALPI non detectaran nada, pero 24 anos máis tarde a cifra sobe a un significativo 12,5%; como no caso anterior, expansión ou mellor apreciación? Finalmente, temos que referir a situación do punto 221 (Rio de Onor), onde se aprecia unha sorprendente estabilidade entre a vitalidade rexistrada en 1934 (8%) e a de 42 anos máis tarde (6,9%); aínda que residual, segue resistindo a desaparición.

⁷ Nótese, por tanto, que a taxa de variación interanual é catro veces maior en 225 (Duas Igrejas) ca en 221 (Rio de Onor): 0,135 % fronte a 0,478 %.

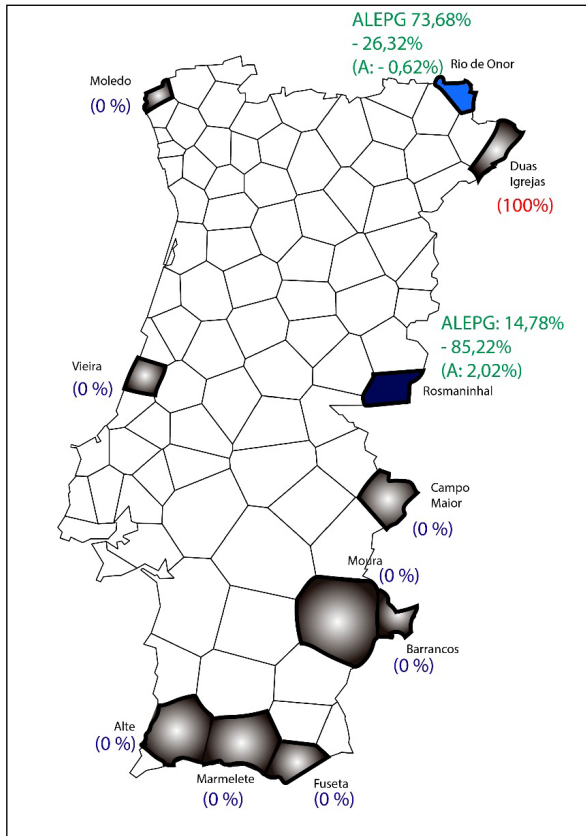
Mapa 3. Evolución da pronuncia apical nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG (segundo grupo). OBS.: Para a explicación da gama de cores e das porcentaxes, véxase o anotado ó pé do mapa 1

2.3. Conservación do fonema africado postalveolar xordo [tʃ]

Mentres que nos dous fenómenos anteriores o que se constatou foi unha leve tendencia á diminución dos trazos dialectais estudados, neste caso o que se observa é un brusco retroceso nas porcentaxes, perfectamente compatibles co seu carácter de fenómeno moi connotado na fala, asociado a todos os tópicos de vida rural, atrasada e analfabeta.

Para o ALPI estudáranse 27 preguntas, que proporcionaran un corpus de 1917 respostas, das que o 35,69% presentou unha pronuncia africada. Esta característica estaba presente en maior ou menor medida no 50,54% dos puntos da rede. No que respecta ao ALEPG, o corpus estudado foi lixeiramente maior, 40 preguntas, con 2656 respostas. Apenas o 14,61% desas formas presentaron esta característica dialectal, o que supón unha caída de máis da metade da taxa de vitalidade. Non obstante, a extensión territorial permanece aproximadamente igual (un 48,35% dos puntos).

A enorme caída obsérvase tamén na taxa de adherencia dos puntos. Na rede do ALPI hai 12 puntos cunha realización do 100% (e outros nove con valores superiores ao 90%). No entanto, na selección de puntos do ALEPG que se escolleu como rede de comparación, hai apenas un punto que chegue ao 100% de realizacións (e non pertence ao dominio lingüístico portugués, senón mirandés: Duas Igrejas), e o segundo en vitalidade (Gagos, distrito de Braga) queda no 86% de porcentaxe.

Mapa 4. Evolución da pronuncia africada nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG.

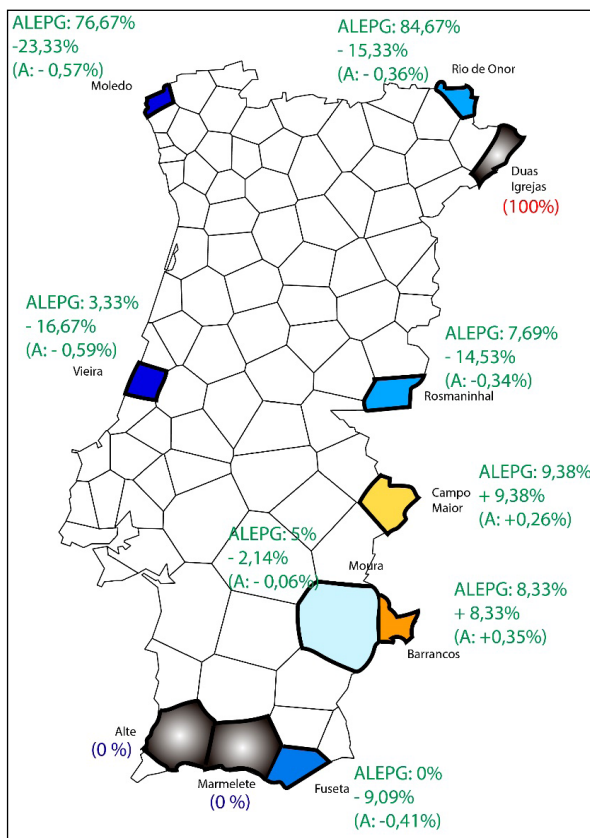
OBS.: Para a explicación da gama de cores e das porcentaxes, véxase o anotado ó pé do mapa 1

No que respecta aos 11 puntos coincidentes nas dúas redes, o comportamento tamén difire do referido nas seccións anteriores. Hai apenas 3 puntos que teñan no ALPI esa característica, e nos tres casos a taxa de adherencia é do 100%. Nun deles (a referida Duas Igrejas), mantense a porcentaxe e nos outros dous hai unha caída. En Rio de Onor (punto 221 do ALPI, Bç01 do ALEPG), zona de fala astur-leonesa, cae ata o 73,68%, un descenso suave, tendo en conta que transcorreran 42 anos entre as dúas enquisas. Por contra, en Rosmaninhal (punto 254 do ALPI e CB08 do ALEPG) a caída é moito máis brusca, ata o 14,78%, no mesmo período de tempo.

2.4. Conservación do ditongo ou

O corpus examinado no ALPI abrangueu 18 preguntas, que proporcionaron 1241 respostas, das que o 46,53% contén unha pronuncia ditongada. No que respecta ao ALEPG, tamén se contou cun corpus de 18 preguntas, que proporcionaron 1225 respostas, un 32,22% delas con ditongo. Obsérvase, por tanto, un notable descenso da vitalidade do fenómeno ao longo da segunda metade do s. XX, aínda que non tan acusado coma no caso anterior. Tamén hai unha importante diminución no número dos puntos da rede con ditongo, do 76,34% do ALPI ao 62,64% do ALEPG.

O descenso obsérvase de modo moi acusado nos puntos con realización sistemática do ditongo. Nas enquisas do ALPI era case un terzo da rede (29 puntos) o que presentou un 100% de casos de ditongo no corpus, pero no ALEPG hai apenas un punto con realización sistemática, o mencionado punto mirandés Duas Igrejas, e só dous superan o 90%.

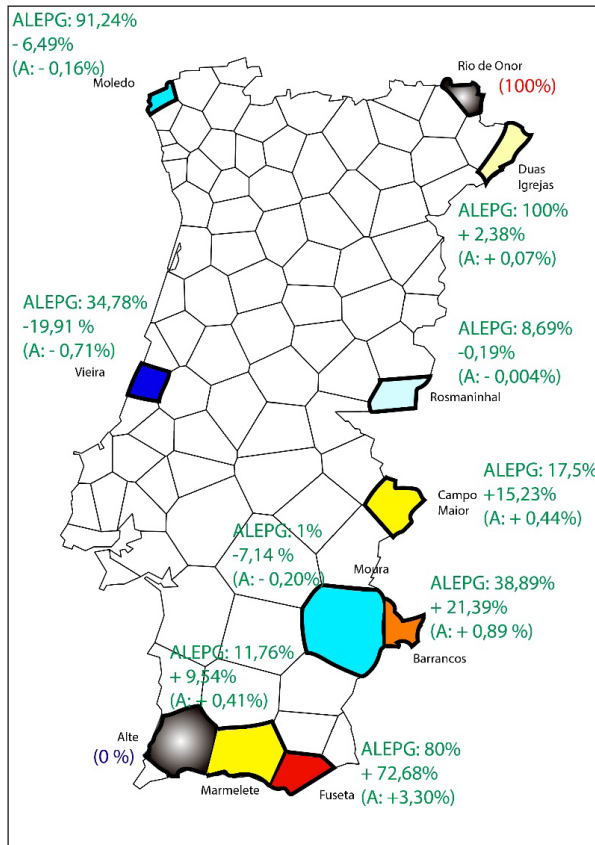
Mapa 5. Evolución da pronuncia con ditongo do tipo *ou* nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG. OBS.: Para a explicación da gama de cores e das porcentaxes, véxase o anotado ó pé do mapa 1

No que respecta aos puntos coincidentes nas dúas redes, hai nove localidades que contan con algunha porcentaxe de ditongación. A súa evolución diacrónica presenta variadas tipoloxías. En primeiro lugar, debemos mencionar de novo Duas Igrejas. Como aconteceu con diversos outros fenómenos, sinalados nos parágrafos anteriores, os 36 anos transcorridos entre as enquisas do ALPI e do ALEPG non significaron ningún retroceso na porcentaxe, sempre do 100%. Neste sentido, conséntase que o mirandés ten un comportamento ben diferenciado con respecto ao portugués. En dous casos, houbo un lixeiro descenso entre a realización sistemática do ALPI ata o 84,67% (Rio de Onor) e o 76,67% (Moledo) do ALEPG, transcorridas catro décadas entre unha e outra enquisa. Caso similar, pero desde a insignificancia da vitalidade do fenómeno, é o de Moura, que pasa de 7,14% para 5%, transcorridos 35 anos. En tres parellas de puntos partíase xa dunha posición bastante baixa e camiñouse cara á desaparición total ou porcentaxes residuais. Aconteceu así en Fuseta (de 9% a 0%), Rosmaninhal (de 22,22% a 7,69%) e Vieira (de 20% a 3,33%); neste último caso é onde ten maior forza o cambio, xa que apenas transcorreron 28 anos entre unha e outra enquisa (fronte aos 42 anos do caso anterior). Finalmente, existen dous puntos onde o fenómeno é inexistente no ALPI, pero está documentado (de modo moi discreto) no ALEPG. Acontece así en Campo Maior (de 0% a 9,375%) e Barrancos (de 0% a 8,33%). Tratarase dunha innovación? Máis ben penso nunha maior exhaustividade das enquisas do ALEPG, que permitiu documentar mellor o fenómeno.

2.5. Conservación do ditongo *ei*

Para o ALPI, examinouse un corpus de 49 preguntas, que proporcionaron 4054 respostas cuxa etimoloxía prognosticaba a presenza dun ditongo. Desas, o 65,98% presentou unha pronuncia ditongada. No que respecta ao ALEPG, foron examinadas 33 preguntas, con 1953 respostas, das que o 63,72% presentou un ditongo. Obsérvase, por tanto, un leve aumento no proceso de monotongación, pero moi suave, especialmente cando comparado coa sorte do outro ditongo, examinado en §2.4. A pronuncia ditongada está presente, en maior ou menor medida, en case todos os puntos da rede, sen diferenzas de relevancia entre un atlas e outro (94,62% no ALPI e 96,70 no ALEPG).

No que respecta á realización sistemática do ditongo, as pautas que presenta este fenómeno son bastante diferentes das que se observaron nos capítulos previos: existe un descenso, pero bastante menos notable: o ALPI ten 42 puntos cun 100% de realización e 11 que superan o 95% e no ALEPG hai unha reordenación das categorías: 25 puntos con 100% de adherencia e 15 con valores superiores a 95%.

Mapa 6. Evolución da pronuncia con ditongo do tipo *ei* nas localidades comúns ás redes do ALPI e ALEPG. OBS.: Para a explicación da gama de cores e das porcentaxes, véxase o anotado ó pé do mapa 1

A propósito dos puntos coincidentes, existe unha tremenda diversidade de pautas. Hai un único lugar onde se mantén a porcentaxe do 100%, o punto astur-leonés de Rio de Onor e, especularmente, outro onde ambas e dúas redes teñen un 0% de realización (Marmeleite, punto 290 do ALPI). Noutros casos, hai lixeiras alternancias en ambos os dous sentidos inferiores a un

10%, que poderemos considerar como diverxencias técnicas, non relevantes desde o punto de vista lingüístico. Son estes: punto 254 (Rosmaninhal), caída dun 0,19%, en 42 anos; punto 225 (Duas Igrejas), suba dun 2,38%, en 36 anos; punto 202 (Moledo), caída dun 6,49 da porcentaxe de ditongos en 41 anos; punto 282 (Moura), caída dun 7,14% en 35 anos. Algo máis relevante, porque acontece apenas en 23 anos, é a suba de porcentaxe do ditongo en Alte, un 9,54%.

A comparación de tendencias amósanos, con todas as licenzas que é necesario antepor polo reducido da mostra, a coexistencia de dous procesos opostos. No punto 255 do ALPI, Vieira (distrito de Leiria), documéntase un descenso da pronuncia ditongada, cunha queda de case 20 puntos, ata quedar en 34,78%, en 28 anos. Un proceso contrario acontece en puntos máis meridionais, con porcentaxes baixas no ALPI que soben con certa forza no ALEPG: no punto 271 pásase de 2,27% a 17,5% en 35 anos (Campo Maior) e no punto 281 o avance é máis espectacular, duplicase a porcentaxe (de 17,5% a 38,89%) en algo máis de dúas décadas.

Finalmente, merece un parágrafo á parte o caso de Fuseta (Olhão), punto 292 do ALPI. Nas enquisas do atlas peninsular apenas contaba cun 7,32% de vitalidade do ditongo, pero nos materiais do ALEPG, recollidos apenas 22 anos despois, a porcentaxe subiu ata o 80%, o que significa un cambio radical da paisaxe lingüística. Sería difícil explicar toda esta variación como un proceso de cambio lingüístico. É máis factible pensar que as enquisas do ALPI non rexistraron ben a situación existente na localidade. O exame do estado material dos cadernos do ALPI apoia as sospeitas sobre este feito. Tanto no cuestionario-1 coma no cuestionario-2 do ALPI acontece numerosas veces que se transcribiu unha realización con ditongo, que é riscada e substituída por outra sen ditongo (preguntas 48, 57, 65, 71, 80, 141, etc; preguntas 416, 524, 681, 682, 706, etc.). Parece, por tanto, que os informantes producirían espontaneamente unha forma con ditongo, que os entrevistadores considerarían anómala, visto que Fuseta está nunha zona de práctica monotongación sistemática, polo que interrogarían o suxeito sobre a validez da forma monotongada, que el admitiría (tamén está presente na localidade), de aí a corrección.

3. CONCLUSIÓNS

Este traballo tentou ofrecer unha visión da evolución dalgúns procesos de cambio fonético activos en Portugal. Para iso, apoiouse nas dúas grandes obras xeolingüísticas existentes no dominio portugués, que, sen seren obras coincidentes metodoloxicamente ao cen por cen, si que partillan unha serie de características definitorias (enquisa sobre o terreo, tipoloxía das localidades investigadas, perfil dos informantes, etc.), o que fai posible establecer pontes de comparación entre as dúas obras. Tecéronse, ademais, estratexias para homoxeneizar o máis posible os dous subsets de datos; é por iso que non se traballou coa rede completa do ALEPG, senón que se creou unha nova rede, coas mesmas dimensións e coas localidades máis próximas ao ALPI, para evitar desvíos debidos á extensión e posición xeográfica.

Deste modo, conseguiuase contar con dúas bases sólidas e relativamente comparables para trazar unha visión diacrónica global dos referidos fenómenos. Observouse a existencia de velocidades diferentes no proceso de cambio, unha descrición que se axusta á percepción intuitiva que poderían ter os falantes de portugués europeo sobre o uso actual da súa lingua e ós coñecementos sociolingüísticos sobre os marcadores identitarios diatópicos e os trazos connotados.

O retroceso maior dáse na conservación do fonema africado postalveolar xordo [tʃ], que cae un 21,08% desde as enquisas do ALPI ata as do ALEPG. Cómpre sinalar, ademais, que, dos puntos que coñecen a afrizada na rede deste último atlas, apenas unha quinta parte ten un porcentaxe de vitalidade superior ao 50%, feito suficientemente indicador do escuro porvir que lle está reservado a este marcador dialectal. Menor, pero tamén significativo, resulta ser o descenso na pronuncia ditongada de *ou*, un 14,31%, con emprego sistemático nun único punto (adscrito, ademais, ao dominio astur-leonés).

Para os outros tres fenómenos analizados, o descenso é moi reducido. A pronuncia bilabial en todos os contextos, un claro marcador de procedencia setentrional, descendeu un 4,05% desde o ALPI ata o ALEPG. É aínda menor a caída doutro indicador xeográfico moi claro, ata o punto de que Cintra o converteu no pivote da súa clasificación dialectal: no primeiro grupo de

sibilantes (aquelas que se pronuncian apicais en ambos os dous subsistemas setentrionais) min-gua a vitalidade un insignificante 1,17%; lixeiramente maior é o descenso no segundo grupo: 3,83%. Finalmente, no que respecta ao ditongo *ei*, pásase dun 65,98% a un 63,72%.

A comparación dos 11 puntos comúns a ambas as dúas redes proporcionou algunhas infor-macións interesantes, se ben que o tamaño reducido da mostra non permite acadar conclusións xeneralizables. Obsérvase, en primeiro lugar, que existen evolucións puntuais que diverxen da tendencia xeral no conxunto da rede, en ocasións de modo significativo (+23,11% de bilabiais en Rosmaninhal, +15,23% de ditongo *ei* en Campo Maior). En segundo lugar, conséntase a di-versidade nas velocidades de cambio, que flutúan desde os axustes menores dunhas poucas centésimas (por exemplo, os descensos anuais de 0,0046% en Rosmaninhal e de 0,026% en Rio de Onor) ata rechamantes mudanzas na imaxe lingüística da localidade, como no mencionado Rosmaninhal, que pasou dun 100% a un 14,78% de africadas, o que significa un forte descenso do 2,03% anual. A este propósito, esta mesma localidade serve para chamar a atención sobre os comportamentos diverxentes con respecto aos trazos dialectais: forte subida nunha caracte-rística e forte descenso noutra. Finalmente, o contraste tamén nos leva a repensar a exactitude dalgunha descrición proporcionada polo ALPI, como acontece co mencionado punto de Fusetá, onde o ALEPG confirma ás claras unha illa de non monotongación de *ei* que non foi ben percibi-da polo ALPI, como demostra o estado material dos seus cadernos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Boléo, Manuel de Paiva (1951): "Dialectología e his-tória da língua. Isoglossas portuguesas", *Boletim de Filologia* 12, 1-44 [repblicado en *Estudos de linguística portuguesa e románica*, vol. I. Coim-bra: Universidade de Coimbra, 1974, 185-250]
- Cintra, Luís F. Lindley (1964-1971): "Nova proposta de clasificación dos dialectos galego-portugue-ses", *Boletim de filologia* 23, 81-116.
- Martins, Ana Maria / Luísa Segura / Amália Andrade (2003): "Fragmentos: De uma reflexão sobre o conhecimento à manipulação dramática da prosódia", en R. Caprini (ed.), *Parole romanze. Scritti per Michel Contini*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 243-258.
- Pedrazuela Fuentes, Mario (2005): *Nuevos documen-tos para la historia del 'ALPI'*, *Revista de filología española* LXXXV(2), 271-293.
- Ricós Vidal, Amparo (2007): "España, Portugal y el 'ALPI'. Notas para una historia inacabada", en Ángel Marcos de Dios (ed.), *Aula Ibérica: Actas de los congresos de Évora y Salamanca (2006-2007)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 183-194.
- Saramago, J. (2006): "O Atlas Lingüístico-Etnográ-fico de Portugal e da Galiza (ALEPG)", *Estudis romànics* XXVIII, 281-298.

Proposta de reformulação da caracterização dialetal do noroeste português

Fernando Brissos

Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa / Centro de Linguística da Universidade de Lisboa (Portugal)
fernando.brissos@gmail.com

Recibido 8/09/2016. Aceptado 15/05/2017

A proposal to reformulate the dialectal characterization of the northwest of Portugal

Resumo

Brissos / Rodrigues (2016) apresentam dados acústicos que sugerem a reformulação, em vários aspetos fundamentais, da imagem que nos tem sido legada sobre uma das variedades dialetais mais idiossincráticas do português: a *variedade do Baixo Minho e Douro Litoral* da proposta de classificação dos dialetos portugueses de Cintra (1983). Para se poder rever aquela imagem, os dados de Brissos / Rodrigues necessitam, porém, de ser testados à luz do confronto com uma rede densa de inquéritos. Levamos a cabo esse confronto neste artigo, chegando a uma proposta de reformulação da variedade dialetal do noroeste português assente em três pilares: a área da variedade é muito mais estendida do que é referido tradicionalmente; o traço identificador da variedade, a ditongação de vogais tónicas, deixa apenas de fora as vogais cardinais; existe ditongação não apenas com semivogais altas mas também com semivogais não-altas centrais. Daí resulta a primeira revisão concreta da proposta de Cintra, procedimento que defendemos ser importante introduzir nos estudos dialetais do português. Desse novo quadro resulta, por sua vez, um novo posicionamento de algumas questões essenciais de história e fonética/fonologia da língua portuguesa.

Palavras-chave

Dialetologia percetiva/tradicional, dialetologia acústica, ditongação de vogais tónicas, classificação dos dialetos portugueses, variedade do noroeste português

Sumário

1. Introdução. 2. O que há a rever na caracterização do noroeste dialetal português. 2.1. A ditongação não existe apenas nas vogais médias-fechadas. 2.2. A ditongação das vogais médias divide-se em dois subtipos. 2.3. A região mais setentrional do noroeste não fica fora da variedade. 3. Síntese: proposta de reformulação da caracterização do noroeste dialetal português.

Abstract

Brissos / Rodrigues (2016) have presented acoustic data supporting the redesign, in several fundamental respects, of the current idea of one of the most distinctive dialects of European Portuguese: the *variedade do* ([dialectal] variety of) *Baixo Minho e Douro Litoral*, as identified by Cintra's (1983) classification of Portuguese dialects. In order to carry out that reformulation, Brissos / Rodrigues' data must be tested against an extensive network of inquiry points. The present paper takes on that test and arrives at a proposal for a restatement of the dialect's characterization based on three basic premises: (i) its area is much larger than was traditionally assumed; (ii) its identifying linguistic feature – the diphthongization of stressed vowels – only leaves out cardinal vowels; and (iii) there is diphthongization not only with high semivowels but with non-high central semivowels as well. The outcome of the study is the first substantial revision of Cintra's classification, which we claim ought to be incorporated into the literature on Portuguese dialectology. The proposed revision is in turn suggestive of a new approach to some important issues in the history and phonetics/phonology of Portuguese.

Keywords

Auditory/traditional dialectology, acoustic dialectology, diphthongization of stressed vowels, classification of Portuguese dialects, dialect of northwestern Portugal

Contents

1. Introduction. 2. What needs to be revised in the dialectal characterization of northwestern Portugal. 2.1. Diphthongization is not restricted to close-mid vowels. 2.2. The diphthongization of mid vowels is divided into two subtypes. 2.3. The northernmost area of northwest Portugal is not excluded from the dialect. 3. Synthesis: a proposal to reformulate the dialectal characterization of the northwest of Portugal.